

S Z E M L E

A FRANCIA EURÓPA A FELVILÁGOSODÁS SZÁZADÁBAN

Louis Réau könyve (*L'Europe française au siècle de la lumière. Bibliothèque de Synthèse historique, 1938*) a francia nyelv és szellem egyeduralmáról a 18. században, rég elvesztett hódításokról szól. A szerző, az előszóíró, az ismertetőik egyértelmű szerénységgel bizonygatják, hogy a „francia Európá“-t idéző cím nem az elbizakodottság vagy a nemzeti gőg szülöttje. Ez az elnevezés nem új s nem is francia eredetű: a 18. század második felében alkotta Nápoly párizsi követe, Caraccioli márki „Paris, le modèle des nations étrangères, ou l'Europe française“ című könyvében.

Caraccioli korántsem elszigetelt tanúsága, mutatja, hogy a 18. század Európája tudatában volt rabságának, melyet kedvvel tűrt. Európa nem akarta elszakítani azokat a kötelékeket, amik a fordulatos, szellemes francia nyelvhez, a versaillesi pompa és a párizsi társasági élet formáihoz kötötték. A francia terjeszkedés főszekőze a nyelv volt. A francia nyelv alighogy megnyerte otthon csatáját a latin ellen, melyet hosszú küzdelem után vert ki állásaiból, máris külföldi hódítóútra indult. Meg sem várta győzelme teljessé válását. A Sorbonne szoros ostrom alatt álló mentsvára volt még a latin tudományosságnak, amikor a francia diplomácia nyelvévé lett: 1714 óta (rastatti szerződés) franciául szövegezik a nemzetközi okmányokat és a külügyminisztériumok franciául leveleznek egymással. A francia lett rövidesen a tudományos érintkezés nyelve is. Már a 17. század végén elfoglalta a latinul író tudósok helyét a nemzeti nyelve mellett franciául író s levelező tudós típusa: Leibnitz az átmenetet képviseli; egyformán használja a latin, német és francia nyelvet műveiben. Nagy Frigyes maga jelentékeny francia író, berlini akadémiajának hivatalos nyelve a francia.

A nyelv térhódításával párhuzamosan halad a francia szellem terjeszkedése. Azon a ponton, ahol a 17. század különböző áramlataiból kicsapódik a 18. század újnak tűnő szelleme, már francia nyelven jelentkeznek az európai tudatban az angol tudományosság, a holland szabadság, a francia racionalizmus és a protestáns kritika eredményei. A 18. század előfutárai: a hugenották, a két „Refuge“ tagjai nemcsak fanatikus hithűségüket, kitűnő kereskedelmi és ipari ismereteiket hozták el magukkal, hanem a kritikai gondolkodás hagyományait is. Számos protestáns, aki otthon a katolikus dogmával szemben kitartott volna a „religion prétendue réformée“ nemkevésbé merev dogmái mellett, az emigrációban merészebben vonta le saját gondolatai következtetéseit. Amsterdam szabadabb légkörében élt Pierre Bayle, ő és követői tették dinamikussá a 17. század sztatikus racionalizmusát. A francia prózát, azt a kitűnő fegyvert, melynek az előző században élt Pascal rugalmasságot és csillogást adott, ők fordították először a papi és önkényuralmi világkép ellen. Esméik, miután csempészúton visszakerültek Franciaországba, újból kiviteli cikké lettek Voltaire, Rousseau és Diderot műveiben, levelezésében, személyi hatásában. Mindenki olvas és beszél, nagyon sokan írnak is franciául a 18. századbeli Európában — mindenki alatt természetesen a felsőbb köröket kell érteni, nem ritkán éppen azért tanul meg valaki franciául, hogy Voltairét olvashassa.

A francia hegemonia nemcsak a nyelvben és irodalomban, hanem a művészetben és a társasági élet formáinak finomodásában is megnyil-

vánul. Ebben a vonatkozásban egyformán hat a zenitjén túlhaladt francia királyság fényűzése, a párizsi élet vonzása, a nőkultusz utánzása és a francia képzőművészet tekintélye. A német, lengyel és orosz fejedelmek Versaillesokat építtettek, a városi hölgyek és urak a párizsi divatot, modort és társalgást sietnek követni, az Európaszerte alakuló festőakadémiák a párizsi Akadémiához fordultak mesterekért. Festők, szobrászok, építészek rajzanak Európa minden országa felé; a francia képzőművészet nem egy remekműve születik ekkor a tudás és tehetség bőségéből származó önkéntes száműzetésben.

Nehéz rangrendbe szedni azokat az okokat, melyek a francia egyeduralmat szülték és vagy száz éven keresztül életben tartották. Franciaország nemcsak a magáéból adott, hanem abból is, amit mástól, Angliától vett át. Buckle azt állítja, hogy a 18. század legjelentékenyebb eseménye az angol gondolkodásnak a francia szellemmel való házassága. A francia felvilágosodás legfontosabb tényezőit: a szenzualizmust, a kísérleti tudomány kultuszát, a reform követeléseit az angoloktól vette át. De amellett, hogy a nehézkes angol gondolatokat a francia írók választékos formába öltöztették, a franciák tovább is hajtották az angol gondolatokat végső következtetések felé. Racionalizmusuk, szemben az angol gyakorlatiasság szűkkeblűségével, egyetemessé tette az ember fogalmát. Réau részletesen elemzi a 18. századi francia kozmopolitizmust, de érzésünk szerint nem hangsúlyozza ki eléggé, hogy milyen fontos segítőtje volt a francia szellemi terjeszkedésnek a felvilágosodás új-ember fogalma, mely tagadja a kasztokba, rendekbe, nemzetekbe, fajokba skatulyázott emberiség sorsszerű különbözőségét s az ember szabadságát, elidegeníthetetlen, mert természettől adott jogait követeli.

Ebből az eszméből származik a francia hódítás spontánsága. Maga a francia kormány, súlyos belső és külső kérdéseivel küzködve, nem törődött azokkal a győzelmekkel, amiket művészei, otthon különben sem jószemmel nézett írói, gondolkodói arattak a világ minden részében. Az írók, a „filozófusok“, ahogy magukat a felvilágosodás hirdetői nevezték, nemcsak külföldön hatottak: hazájukban is harcolniuk kellett. Voltaire, aki életének utolsó évtizedeiben szinte kényura volt az európai közvéleménynek, élete utolsó évéig száműzetésben élt s nem legkisebb hódítása, hogy hazamehetett meghalni, igaz, megdicsőülés közepette. A francia kozmopolitizmus a felvilágosodás katholicizmusa; egyetemes elve a nagy forradalom után éppen a franciáknál csapott át ellentétbe: a nacionalizmusba. A körülzárt, intervenciós seregektől elárasztott jakobinus Franciaország nemzeti küldetésének tudatára ébredt: rongyos és mégis győzedelmes seregei a „nation“ nevében küzdöttek a szövetségesek ellen s a többi nemzeteket példájuk követésére buzdították. Az európai népekben fel is ébredt a nemzeti öntudat, de akkorára Franciaországnak már nem Robespierre volt az ura, hanem Napoleon és a megszülető nemzeti öntudat az ő imperializmusa ellen folytatott élet-halál küzdelmet a csatatereken. A franciaellenes szellemi áramlatok kísérői voltak a háborúknak nemcsak Angliában, hanem a még mindig apró államocskákra szakadozott Németországban és az elmaradt Oroszországban is.

Az ellenhatás kezdetén tűnt ki a francia hegemonia gyengesége: nyelvi egyeduralmának felületessége és a francia szellem iránt táplált általánosnak tűnő rokonszenv kettőssége. Franciául, természetesen, csak a magasabb társadalmi osztályokhoz tartozók tudtak, vagyis éppen azok, akiknek nem volt érdeke megértően viselkedni a jakobinus túlzásokkal szemben. Ami pedig a francia szellem kultuszát illeti: egyeseknek Versailles palotái, ketjei és szökőkútjai, másoknak pedig az encyklopédisták

és Rousseau egyenlőség-eszménye tetszett.

A franciaellenes visszahatást a forradalmi háborúk váltották ki teljes erővel: de már előbb jelentkeztek annak jelei, hogy nem mindenki rajong a franciákért. Az európai nyelvek megteltek hirtelen átvett s nem mindig könnyen asszimilálható francia szavakkal (legjobban a német szenvedte meg ezt a gall inváziót). Miniatur Versaillesok emelkedtek majdnem minden hercegi városban. — Francia, illetve Párizsban képzett mesterek képei függtek a muzeumokban, francia szobrászok alkotta lovasszobrok díszítették a tereket. Lassan a fenntartás nélküli dicséret mellett, halank, majd mind erősebben, végül is a dicsőhimnuszokat is tulharsogva, bíráló hangok jelentkeznek. Angol, német, sőt orosz írók kezdik a francia világosságot sekélyességnek, a francia irodalom rendjét szegényességnek, az ész kultuszát bálványimádásnak nyilvánítani. Gyakran éppen a francia szellemtől legjobban eltöltött emberek álltak a franciáfalók élére. Le Notre jómodorúvá nyírt fakkal, bőrkrokkal, kőmedencékkel, mértani formákba szorított virágágyakkal díszes kertjeinek helyébe az angolpark elhagyatottsága, szeszélyessége, omladozó romjainak „romantikája“ kerül. Az irodalmi eszmény már nem Racine, hanem Shakespeare. A francia szobrászattal, építészettel, festészettel egyszerre állítják szembe a klasszikus eszmény „egyszerű szépségét“ s a romantika titokzatosan, áhitatosan égfelé törő székesegyházait.

Kibogozhatatlan tömkelegben jelennek meg a franciaellenes reakció tényezői között azok, melyek egyrészt a waterlooi csatához, a Szent Szövetség diadalához, Metternich rendőrállamához, a karlsbadi határozatokhoz, másrészt pedig 1830-hoz, 1848-hoz vezettek. 1793-ban, egyes országokban és egyes rétegek előtt, nincs gyűlöltebb szó, mint a „jakobinus“ vagy az egyenlő jelentésű „francia“. Az első „Franzosenfresser“-ek ideje ez. Ekkor születik meg az „Ersatz“ fogalma: J. H. Campe „Ersatzwörter“-rel, pótszavakkal igyekezik kiűzni a francia kölcsönszavakat. Stollberg „nyugati hunnok“-nak nevezi a franciákat és Görres, aki röviddel azelőtt még Franciaországhoz akarta csatolni a rajnai köztársaságot „kiábrándulva“ tért haza párizsi utazásából. Keleten Katalin cárnő, aki pedig Voltaire tanítványának vallotta magát, Diderot pártfogója volt s vendégül is látta, a Franciaországi események hallatára ezt kiáltotta: „még a nevüket is ki kell irtani“. Katalin valóban tűzre tette Voltaire műveinek általa sugalmazott orosz fordítását. „El kell égetni legjobb íróikat s mindazt, aminek nyelvük elterjedtségét köszönhetik.“ — írta alig rejtett melankóliával bizalmasának, Grimmnek, a „filozófusok“ volt barátjának.

A gallofobiának ez a vad kitörése, melyet különben francia emigránsok is szítottak, nem pusztította el a francia urálmát. A franciák elleni gyűlölet nem volt sem általános, sem egyforma. Az előkelő urak és hölgyek franciául káromolták a jakobinusokat s visszariadtak ugyan a felvilágosodás testetöltött eszméitől, de a franciák terjesztette szabadság-eszmék újabb rokonszenvre, új hivekre és hívőkre találtak, most már kevésbé előkelő rétegekben. Napoleon hódításai, állampolitikai céllal és erőszakos eszközökkel felújították a francia nyelv hegemoniáját a napoleoni Európában. De a császárság legalább olyan kiméletlenül üldözte otthon Franciaországban a 18. század szellemét, mint Metternich a német államokban. A felvilágosodás irodalma, egyes elmaradt országokban érthető késéssel, akkor kezd mélyebben hatni, amikor Franciaországban már a forradalmi dráma utolsó felvonása után is legördült a függöny. Voltaire műveit, Rousseau regényeit csak a XVIII. század végén fordítják le spanyolra. A magyar írók közül *Kisfaludy Sán-*

dor Rousseauért rajong s úgy tartja, hogy az *Uj Héloiset* minden évben újból el kell olvasni. *Martinovics* franciául írja meg *Köztársasági katechizist*át. *Bessenyei*, a franciás iskola vezére, aki Voltaire műveit utánozza és a „magyar Voltaire“ dicsőségére áhítozik, az angol ellenhatás közvetítője is lesz, amikor magyarra fordítja *Pope, Essai on the Man*-jét és *Young Éjszakáit*, igaz, francia fordítások s nem az eredeti angol szövegek nyomán. *Csokonai* tihanyi magányában Rousseaura gondol s az ő példájában talál megnyugvásra:

*Abban gondolom, hogy semmi jussal
Ellenkezni nem fogok
Hogyha én egy megvetett virtussal
Itt egy kőben helyt fogok.
S e szigetnek egy szögében
Mint egy Rousseau Ermenonvilleben,
Ember és polgár leszek.*

Magyarország azok közé az országok közé tartozik, melyek nem vettek részt a franciaellenes hangulat kitöréseiben. *Verseghy* a XIX. század elején fordította magyarra a *Marseillaise*-t s *Desseöffy* a német divat tetőpontján írta, a most gyakran idézett szavakat: „a magyar nép szelleme a legközelebb áll a francia nép szelleméhez“. Réau megjegyzi, hogy egyetlen magyar költő sem énekelte meg a lipcsei csatát vagy a szövetséges seregek bevonulását Párizsba.

Láttuk, hogyan adott életet a francia felvilágosodás és szülötte: a francia forradalom a nemzeti partikularizmusoknak, illetve hogyan tudatosította azokat. A római birodalom, a középkori egyház egyetemes európai kísérlete után a francia kozmopolitizmus kísérlete is csődöt mondott. E három próbálkozás után világossá vált, hogy az európai népek együttműködése nem valósulhat meg egyetlen nyelv, egyetlen nemzet, vagy egyetlen elv vezérsége alatt. Lényegükben hasonló, egymással nem ellentétes, de megjelenési formáikban sajátos vágyak és szándékok fűtik mindazokat, akik végre meg akarják valósítani az európai harmoniát. Velük szemben hatalmasan és tevékenyen működnek a széthúzás, az elzárkózás, az elnyomás és türelmetlenség erői. Európáról elmondhatjuk, Széchenyi szavával, hogy „nem volt, hanem lesz“. Réau szerint az „ész által vezetett emberiségnek a nemzeti szellemet az európai szellemmel kellene mérsékelnie s így tudná megvalósítani a népek harmonikus együttműködését, anélkül, hogy nemzeti sajátosságait feláldoznák. Mi ez: álomkép, utópia, vagy pedig a holnapi valóság?“ Erre a kérdésre, melyet Réau nyitva hagy, csak akkor válaszolhat Európa, ha felismeri, hogy küldetése most már valójában „egyetemessé“ vált és ha az egységesítés három elvetélt kísérletének borulátásra indító tapasztalatai ellenére sem veszi el hitét a negyedik kísérlet lehetőségében. Ez a kísérlet pedig már folyik napjainkban. (*Cseh Gyula*)

SZELLEMI EURÓPA. KÉTSÉGEK ÉS GONDOK (II.)

A július-augusztusi számunkban közölt európai levelek folytatásaként a következőkben négy író levelén keresztül ismertetjük forrongó földrészünk szellemiségének művészi és szociális aggályait. A társadalmának örvényléseiben derékig álló művész erőfeszítéséről tanuszkodnak ezek az írások, ugyanakkor habozás nélkül mutatnak a kibontakozás felé.